

Magdalena Ochniak
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

SOWIECKA CENZURA JAKO NARZĘDZIE KONTROLI I REPRESJI WOBEC LITERATURY ROSYJSKIEJ (1917–1929)

Soviet Censorship as a Tool of Control and Repression against Russian Literature (1917-1929)

ABSTRACT: Censorship is one of the many ways of limiting freedom of speech when an appropriate unit, organization or institution is created, whose main goal is to control the flow of information considered by the authorities to be undesirable, hostile or harmful. Censorship (understood both as print control and as the institution exercising this control) was always a tool in the hands of authorities, trying to prevent the dissemination of ideas and views harmful to the image of those in power. This was also the case in the USSR at the beginning of the 20th century, when the aim of literary censorship was not only to permanently control authors and readers, but, above all, to create an atmosphere of general fear related to the publication and reading of illicit texts, which was supposed to lead to a change in society's way of thinking. This article shows how, at the beginning of its existence (1917-1929), Soviet censorship gradually, and then on an increasingly wider scale, appropriated and destroyed subsequent areas of the functioning of literature: from limiting the circulation of books or paper allocation to a complete ban on printing, by eliminating already prepared book editions, withdrawing literature that was inconvenient to the authorities from libraries, closing publishing houses, censoring print runs, the content of works, or even the smallest pieces of information as to the existence of authors and their works.

KEYWORDS: 20th century, USSR, censorship, Russian literature, Soviet literature

Cenzura to jeden ze sposobów ograniczania wolności słowa. Jak głosi definicja słownikowa, jest to więc przede wszystkim „urzędowa kontrola publikacji, widowisk teatralnych, audycji radiowych, oceniająca je pod względem politycznym lub obyczajowym”¹. Nie była ona rzecz jasna wynalazkiem XX wieku. Można stwierdzić, że cenzura swymi korzeniami sięga czasów upowszechniania się druku. Zdarzało się, że słowo pisane, będąc potężnym narzędziem przekazywania informacji i kształtowania

¹ *Wielki słownik języka polskiego*, red. nauk. P. Żmigrodzki, [w:] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/27844/cenzura/4597249/urzedowa-kontrola> (29.12.2025).

opinii, zagrażało władzy autorytarnej czy totalitarnej. Cenzura – rozumiana zarówno jako system kontroli treści przeznaczonych do publikacji, jak i jako zinstytucjonalizowany aparat państwowy sprawujący tę kontrolę – niemal zawsze funkcjonowała w ścisłym związku z władzą polityczną. Była przez władzę powoływana, finansowana i podporządkowana jej interesom. Podstawowym zadaniem cenzury nie było jedynie eliminowanie treści uznanych za „niepożądane”, lecz przede wszystkim ochrona obowiązującego porządku ideologicznego oraz ochrona pozycji rządzących przed krytyką². W tym sensie cenzura stanowiła narzędzie selekcji informacji, które mogły docierać do społeczeństwa, a tym samym pośrednio wpływała na zakres debaty publicznej i granice dopuszczalnego dyskursu. Mechanizm ten w szczególnie wyrazisty sposób ujawnił się w dwudziestowiecznej Rosji, zwłaszcza po rewolucji 1917 roku i w okresie funkcjonowania państwa radzieckiego. Cenzura w Rosji bolszewickiej została nie tylko utrzymana, ale znacząco rozbudowana i podporządkowana celom ideologicznym partii komunistycznej. Instytucje kontrolujące słowo drukowane, teatr, film czy radio działały w ścisłej współpracy z aparatem partyjnym, czuwając, by przekaz publiczny pozostawał zgodny z oficjalną doktryną. Jak zauważył rosyjski badacz Władimir Wołownikow, cenzura w tym okresie nie była jedynie mechanizmem reagującym na „zagrożenia”, lecz świadomie zaprojektowanym instrumentem kształtowania świadomości społecznej. Jej zadaniem było nie tylko eliminowanie treści krytycznych wobec władzy, ale również aktywne modelowanie sposobu myślenia obywateli – poprzez promowanie określonych narracji historycznych, wzorców moralnych i interpretacji rzeczywistości. W tym ujęciu cenzura stawiała się jednym z kluczowych narzędzi kontroli symbolicznej, wpływając nie tyle na to, co społeczeństwo wie, ile na sposób, w jaki interpretuje i rozumie otaczający je świat³. Stopniowo tworząc się i wzmacniając, cenzura zyskiwała coraz to nowe, dodatkowe funkcje i oprócz tych polegających na kontrolowaniu i zakazywaniu miała także za zadanie karać i donosić:

цензура... была задумана именно как один из важнейших инструментов контроля формирования образа мыслей. Постепенно оформляясь и укрепляясь, цензура приобретала все новые дополнительные функции и наряду с чисто контролирующими и запретительскими стала выполнять еще и карательные и доносительские задачи⁴.

Celem cenzury była więc nie tylko permanentna i dokonywana na bieżąco kontrola, ale także – w dalszej perspektywie – zmiana sposobu myślenia obywateli. Ugrunto-

² B. Mucha, *Dzieje cenzury w Rosji*, Łódź 1994, s. 3.

³ Podobnie uważał Tomasz Goban-Klas: „Gławlit w ZSRR kojarzy się nieuchronnie z mechanizmem kontroli myśli, jest jakby literackim odpowiednikiem Gułagu”. Por.: T. Goban-Klas, *Literacki Gułag. Gławlit, czyli najwyższe studium cenzury*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 1, red. J. Kostecki, A. Brodzka, Warszawa 1992, s. 47.

⁴ В. Воловников, *От редактора*, [в:] *Цензура в Советском Союзе 1917-1991. Документы*, сост. А. Блюм, Москва 2004, с. XXI.

wanie w społeczeństwie przeświadczenia o tym, że za publikację, posiadanie czy nawet choćby czytanie nieprawomyślnych tekstów nieuchronnie grozi kara, pozwalało sterować obywatelami oraz wpływać na nich. Ponadto, jak przypomina Andrzej Dróżdż,

strategicznym celem władz komunistycznych w Rosji było wychowanie nowego pokolenia, czemu służyć miała odpowiednio dobrana literatura nasycona propagandą. Zgodnie z marksistowskim założeniem, jakoby zmiany ilościowe musiały przejść w zmiany jakościowe, książki publikowano w gigantycznych nakładach, oczekując, że ich treść wpłynie na uformowanie się w skali masowej pożądanых cech świadomości społecznej⁵.

Jak trafnie zauważył Arlen Blyum, opisując działania rosyjskiej cenzury literackiej, czyli Gławlitu⁶, „literatura” nie bez powodu znalazła się w nazwie tej instytucji, a zarazem w jej głównym kręgu zainteresowań. Literatura w rosyjskiej tradycji kulturowej miała bowiem bardzo wysoki status, zaś władza radziecka widziała w niej doskonałe narzędzie sprzyjające przekształcaniu i formowaniu świadomości „nowego człowieka”:

Не случайно литература первоначально была вынесена на первое место в полном названии цензурного ведомства, что вполне соответствовало, во-первых, ее необычайно высокому статусу в российской традиции, а, во-вторых, той важной роли, которая ей отводилась в “перековке” и “формовке” сознания “нового человека”⁷.

Nie istnieją obecnie kompleksowe opracowania naukowe, które dawałyby pełny obraz działalności cenzury literackiej w ZSRR. Nie ulega jednak wątpliwości, że setki czy nawet tysiące kolportowanych przez ten urząd cyrkularzy, postanowień, rozkazów, nakazów, listów, spisów, pism informacyjnych miało wpływ na kształt literatury i kultury w Rosji. W niniejszym artykule chciałabym w zarysie pokazać, jak w początkach swojego istnienia (a więc w latach 1917-1929⁸) sowiecka cenzura stopniowo, a potem na coraz szerszą skalę zawłaszczała i niszczyła kolejne obszary funkcjonowania literatury: od ograniczenia nakładu książek, przydziału papieru, poprzez niszczenie wydrukowanych egzemplarzy, wycofywanie „niewygodnej” literatury z bibliotek, zamy-

⁵ A. Dróżdż, *Zapomniany bibliocyd. Szkice o ludziach i książkach w czasach stalinizmu*, Kraków 2017, s. 37–38.

⁶ Nazwa „Gławlit” (Главлит) to skrót oznaczający Główny Urząd do Spraw Literatury i Wydawnictw (Главное управление по делам литературы и издательств).

⁷ А. Блюм, *Запрещенные книги русских писателей и литературоведов. 1917-1991: Индекс советской цензуры с комментариями*, Санкт-Петербург 2003, с. 6.

⁸ Wybrany do analizy przedział czasowy 1917-1929 został zasugerowany przez kształt publikacji Arlena Blyuma. Jest ona podzielona na 3 części obejmujące daty 1917-1929, 1930-1953 (marzec) oraz 1953-1991. Próba ujęcia w artykule wszystkich części publikacji oraz blisko 600 stron tekstu i dokumentów z pewnością przekroczyłaby wymogi dotyczące standardu objętości artykułów naukowych.

kanie wydawnictw, zakaz publikacji niektórych fragmentów utworów aż po całkowity zakaz druku⁹. Z uwagi na ograniczoną objętość artykułu zwrócę zatem uwagę na specyfikę działania cenzury w jej dwóch typach (przejawach): przewencyjnej i represyjnej¹⁰. Są to, jak podkreśla Tatiana Gorajewa, dwa podstawowe sposoby funkcjonowania cenzury, jakie ukształtowały się w ostatnich stuleciach, i które miały znaczący wpływ na społeczne i kulturowe sfery życia:

Исторически сложились следующие *формы цензуры*: предварительная и последующая – карательная. Эта двухэтажная система должна была обнаружить случаи, когда на предварительном этапе некоторые произведения и тексты по различным обстоятельствам попадали на страницы печати, чтобы исключить их дальнейшее распространение, а также определить меру наказания виновным в этом¹¹.

Podstawą przeprowadzonych tu obserwacji będzie publikacja Arlena Blyuma *Цензура в Советском Союзе 1917-1991. Документы*. Książka, która wyszła na początku XXI wieku, to zbiór nieopublikowanych wcześniej dokumentów archiwalnych. Z lektury tych materiałów wyłania się obraz bibliocydu nieobserwowanego wcześniej w literaturze rosyjskiej na taką skalę. Jak odnotowywał we wstępie do książki niemiecki slawista i historyk kultury Karl Eimermacher: „детективное чутьё Арлена Блюма позволило ему обнаружить очень многие неизвестные до сих пор источники, относящиеся к истории советской цензуры”¹². Ponieważ jednak publikacje Blyuma dotyczące radzieckiej cenzury to w większości teksty w języku niemieckim i rosyjskim, warto i polskojęzycznemu odbiorcy zaprezentować jego archiwalne odkrycia.

Dotarcie do wszystkich materiałów ilustrujących działania cenzury oraz ich opracowanie jest współcześnie chyba niemożliwe. Badacze, próbujący uzyskać dostęp do materiałów cenzury z lat 1922-1937 (a więc od momentu oficjalnego powstania Gławlitu, aż do roku 1937 uznawanego za datę największych i najokrutniejszych represji i czystek politycznych w państwie, tak zwanym roku „wielkiego terroru”), byli infor-

⁹ Jak podkreślał Michaił Heller komentując początki powstawania sowieckiej cenzury, ówczesne uchwały i dyrektywy partii „oparte są na przeświadczeniu, że partia posiadała prawdę i na cenzurze, wprowadzonej w dziesięć dni po przewrocie październikowym i rozbudowanej w toku dziesięcioleci w gigantyczny aparat kontrolujący każde wydrukowane i wypowiedziane słowo – od powieści do nalepek na pudełkach zapalek”. M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Warszawa 1989, s. 211.

¹⁰ Cenzura przewencyjna i represyjna to podział, który uwzględnia sposób ingerencji w dzieło. Jak definiuje je jeden ze słowników: „typ pierwszy polega na ingerencji w tekst (wypowiedź, dzieło sztuki) jeszcze przed publikacją. Ingerencja ta obejmuje cały tekst (zakaz rozpowszechniania) lub jego fragmenty. Cenzura represyjna polega na spowodowaniu konfiskaty dzieła, uzyskaniu zakazu jego rozpowszechniania lub ingerencji w tekst już funkcjonujący w komunikacji społecznej (niszczenie nakładu książki, plakatu, rzeźby)”. *Słownik pojęć i tekstów kultury*, red. E. Szczęśna, Warszawa 2002, s. 34.

¹¹ Por. T. Горяева, *Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг.*, Москва 2009, s. 130.

¹² K. Аймермахер, *Вступительное слово*, [w:] *Цензура в Советском Союзе 1917-1991. Документы*, сост. А. Блюм, Москва 2004, с. XVI.

mowani, że dokumentów nie można im udostępnić, gdyż archiwa „zostały utracone”¹³. Współcześnie trudno jest uwierzyć, że zniknęły bez śladu urzędowe materiały potwierdzające 15-letnią działalność tego wyjątkowo ważnego dla państwa organu. Za tym enigmatycznym określeniem urzędników kryje się bądź celowe i umyślne zniszczenie¹⁴, bądź całkowite utajnienie dokumentów. Za prawdziwością takiego przypuszczenia przemawia fakt, że Gławlit w roku 1990 uznał, że wszelkie dowody dotyczące jego działalności, całe archiwum (a więc pisma kierowane do bibliotek, spisy książek przeznaczonych do likwidacji, indeksy książek zakazanych, korespondencja, dyrektywy itp.) zostanie przekazane do likwidacji, jako niemające już wartości naukowej ani historycznej (sic!). Było to dość cyniczne zacieranie przez ten urząd śladów swojej ingerencji w literaturę i kulturę oraz próba umniejszenia skali działania Gławlitu jako urzędu kontroli. Co więcej, „nadmierne” zainteresowanie badaczy materiałami archiwalnymi doprowadziło nawet do tego, że zasoby dostępne przez całe lata, a więc uznane już wcześniej przez urzędników za raczej nieszkodliwe i dopuszczone do wglądu, zaczęto ponownie utajniać¹⁵. Jednak wiele dokumentów zachowało się w licznych regionalnych ośrodkach, w archiwach miejskich, akademickich, a także zbiorach różnych komórek partyjnych czy oddziałów, do których Gławlit kierował swoje dyrektywy i rozporządzenia. Sięgając więc współcześnie do tych rozproszonych zasobów badacze podejmują próby rekonstruowania skali działań Gławlitu, by wypełnić choć część białych plam związanych z wymazywanymi z kart historii literatury rosyjskiej autorami i ich dziełami.

Zaznaczę już na wstępie, że cenzura w wieku XX w Rosji Sowieckiej miała charakter totalny: kontroli państwowej podlegały więc wszelkie rodzaje komunikacji i druku: książki, gazety, audycje radiowe, operowe libretta, plakaty, obrazy, muzyka odtworzana z płyt na wieczorkach tanecznych, znaczki pocztowe czy nawet prognoza pogody. Jak podkreśla Gorajewa

Всеобъемлющий [...] характер политической цензуры в тоталитарном государстве обусловил многоэтапный контроль, который должен был гарантировать на-

¹³ А. Блюм, *От составителя*, [в:] *Цензура в Советском Союзе 1917-1991. Документы*, сост. А. Блюм, Москва 2004, с. XVII.

¹⁴ O zniszczeniu dokumentacji wspomina w swej książce Tatiana Gorajewa: „Практически все изучающие советский период истории сталкиваются с неполнотой и фрагментарностью источниковой базы, связанной с несовершенной системой комплектования архивных фондов и архивными лакунами, возникавшими в результате непредвиденных событий, стихийных бедствий, войн и пр. Одна из наиболее ощутимых информационных лакун по истории политической цензуры в СССР возникла в результате уничтожения важнейшей части фонда Главлита СССР за период с 1922 по 1937 г. По свидетельствам самих сотрудников аппарата Главлита и в соответствии с официальным заявлением руководства Центрального архива Федеральной службы безопасности, она была уничтожена”. Por. Т. Горяева, *Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг.*, Москва 2009, с. 46.

¹⁵ Wielokrotnie wspomina o tym w swojej książce А. Блюм, *От неолита до Главлита*, Санкт-Петербург 2009.

и большую результативность в выявлении сомнительных и откровенно недопустимых публикаций и высказываний¹⁶.

Jako daty graniczne działania sowieckiej cenzury uznaje się lata 1917-1990. Pierwsza z dat wskazuje na czas wybuchu rewolucji październikowej, obalenia caratu i dojścia bolszewików do władzy. Druga to rok oficjalnego zniesienia cenzury, gdy po wielu miesiącach przygotowań Rada Najwyższa ZSRR uchwaliła 12 czerwca 1990 r. Prawo o prasie i innych środkach informacji masowej (Закон „О печати и других средствах массовой информации”), które w swym pierwszym paragrafie głosiło wolność słowa. Ten okres umownie dzieli się na pomniejsze etapy, których granicami stają się lata politycznych i społecznych przemian, rozwoju, intensyfikacji działań lub wydawania kluczowych decyzji czy dokumentów, regulujących działalność instytucji cenzury.

Lata, które staną się ramą rozważań w niniejszym artykule, zakreślają daty 1917-1929. To czasy, które wybitna poetka Anna Achmatowa ironicznie nazwała „epoką względnego wegetarianizmu” („относительно вегетарианская эпоха”), a więc, jej zdaniem, okresu jeszcze stosunkowo łagodnego podejścia władzy do obywateli (a zwłaszcza do pisarzy), czasów bez prześladowań, aresztów, zesłań i bez dosłownego rozlewu krwi¹⁷. Epoka kolejna (1930-1953) to już lata stalinowskich represji, totalitarnego reżimu i czasu, gdy machina cenzury działała z największym rozmachem i siłą. Po śmierci Józefa Stalina (1953 rok) kolejne okresy cenzorskiej aktywności pokrywają się ze znanymi już w rosyjskim literaturoznawstwie etapami: odwilży (1953-1964), zastoju (1965-1984) oraz pieriestrojki (1985-1991).

Za jeden z pierwszych przejawów działania nowej władzy w sferze „wolności słowa” można uznać Dekret o prasie („Декрет о печати”) podpisany 27 października 1917 roku przez Włodzimierza Lenina. W jego preambule wspomina się o tym, że prasa pozostawiona w rękach wrogiej robotnikom i chłopom burżuazji jest bronią groźniejszą od bomb i karabinów, stąd też i pojawia się konieczność ukrócenia swobodnej działalności prasy. Co prawda, w dekreście znajdziemy też obietnicę, że po ugruntowaniu się w kraju nowego porządku, prasie natychmiast zostanie przywrócona wolność („как только новый порядок упрочнится, – всякие административные воздействия на печать будут прекращены, для нее будет установлена полная свобода в пределах ответственности перед судом, согласно самому широкому и прогрессивному в этом отношении закону”¹⁸). Jednak, jak się później przekonano, nic takiego przez całe kolejne dziesięciolecia nie nastąpiło. Na mocy wspomnianego

¹⁶ Т. Горяева, *Политическая цензура в СССР...*, с. 154.

¹⁷ „Wegetarianizm”, o którym wspominała Achmatowa może obecnie, z perspektywy czasu, wydawać się zbyt łagodnym określeniem ówczesnych działań władzy. Jednak tych właśnie słów użyła poetka nazywając lata dwudzieste XX wieku z perspektywy lat sześćdziesiątych, mając za sobą szereg wyjątkowo trudnych lat życia w kraju. Cytuje ją Lidia Czukowska w swej książce *Записки об Анне Ахматовой* 1952-1962, т. II, Москва 1997, с. 422.

¹⁸ *Цензура в Советском Союзе...*, с. 3.

dekretu miały zostać zamknięte te periodyki, które, jak uważała nowa władza, siały zamęt, kłamstwo i nawoływały do sprzeciwu wobec władzy robotniczo-chłopskiej. W Rosji przed wybuchem I wojny światowej funkcjonowało 575 niezależnych wydawnictw, wychodziło 1351 czasopism oraz 916 gazet¹⁹. Kiedy stopniowo zaczęto likwidować te periodyki i wydawnictwa, które według rewolucyjnej leninowskiej retoryki uznano za „burżuazyjne”, to po niespełna roku działania dekretu (do połowy 1918 roku), zostało tych wydawnictw na rynku czytelniczym zaledwie kilkanaście.

Po likwidacji wspomnianych wolnych wydawnictw w maju 1919 roku zostało utworzone wydawnictwo państwowe „Gosizdat” (Госиздат – Государственное издательство РСФСР), które w roku 1930 zostało przekształcone w kilkanaście mniejszych komórek-wydawnictw specjalizujących się w publikacji poszczególnych rodzajów literatury: pięknej, medycznej, naukowej, dziecięcej itp. Mimo tego pozornego rozproszenia edytorskiego nadal jednak funkcjonował monopol Gosizdatu, który na mocy dekretu z 1918 roku miał wyłączne prawo do drukowania utworów klasyków literatury rosyjskiej oraz podręczników. Jego możliwości publikacyjne wykorzystano do druku i rozpowszechniania prawomyślniej prasy i periodyków. Nie bez powodu więc przeciwko temu monopolowi protestowali twórcy zrzeszeni w związku pisarzy²⁰, pisząc list do Anatolija Łunaczarskiego (ówczesnego ludowego komisarza oświaty) z prośbą o wprowadzenie uregulowań pozwalających im na druk utworów literackich²¹. Niestety, władza nie była skora ku temu, by umożliwiać swobodną działalność pisarzom niechętnym rewolucji i nowym porządkom. Zatem wiele takich apelów i pism pozostawało bez echa, a twórcy zmuszeni byli docierać do swoich czytelników innymi niż oficjalne drogami²².

¹⁹ A. V. Bljum, *Zensur in der UdSSR, Tl.2: Archivdokumente 1917-1991*, Bochum 1999, S. 4.

²⁰ Wszechrosyjski Związek Pisarzy (Всероссийский союз писателей) zrzeszał twórców, których współcześnie uznajemy za klasyków literatury rosyjskiej: Annę Achmatową, Nikołaja Gumilowa, Jewgienija Zamiatina, Aleksandra Błoka, Kornieja Czukowskiego i in. Związek protestował przeciwko samowoli cenzury, próbował bronić „starej” inteligencji, walczył o uwolnienie aresztowanych twórców czy uczonych. Starał się zachować literaturę w jej przedrewolucyjnym kształcie, co oznaczało dążenie do utrzymania autonomii twórczej oraz różnorodności kierunków artystycznych charakterystycznych dla literatury rosyjskiej sprzed 1917 roku, a także sprzeciw wobec jej podporządkowania ideologii partyjnej i przekształcenia w narzędzie propagandy państwowej. Z uwagi na to, że Związek sprzeciwiał się działaniom nowej władzy, został – podobnie jak inne związki czy ugrupowania literackie – rozwiązany w 1932 roku na mocy postanowienia partyjnego noszącego tytuł „O przebudowie organizacji literacko-artystycznych” («О перестройке литературно-художественных организаций»).

²¹ Fragment listu brzmiał następująco: „...политика Государственного издательства, монополизировавшего все русское книгопечатание, делает молчание живой русской литературы явлением принципиальным: для русского писательства книг нет, ибо оно должно молчать. Мы с негодованием видим, что невольное стеснение литературы превращается в ее сознательное умерщвление”. Patrz: *Цензура в Советском Союзе...*, s. 17.

²² Wobec braku możliwości publikacji wielu autorów przepisywało swoje utwory ręcznie i oferowało je do sprzedaży w księgarniach działających przy związku pisarzy. Według danych samego Związku, w rękach twórców pozostawało około 1500 książek, zwróconych im wraz z odmową druku. Zmonopolizowany przez Gosizdat rynek wydawniczy skutecznie marginalizował więc literaturę piękną. Nawet

Kolejnym, po likwidacji wydawnictw, etapem wprowadzania totalnej cenzury była podjęta w grudniu 1918 roku przez Rewolucyjną Radę Wojskową decyzja o konieczności przedkładania tej instytucji oryginałów tekstów do oceny przed ich publikacją. Co prawda, początkowo odnosić się to miało jedynie do tekstów dotyczących wojskowości, ale w praktyce, bez zgody tego organu nie mogły ukazywać się żadne inne teksty (zakaz argumentowano dbałością o obronność kraju). Zostało to oficjalnie zatwierdzone w październiku 1921 roku rozporządzeniem CzeKa, czyli Nadzwyczajnej Komisji do Walki z Kонтрrewolucją (Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем). Nakaz przedkładania tekstów przed ich drukiem do zatwierdzenia stosownym organom cenzury wojskowej (politycznej) uzasadniano koniecznością unikania niepotrzebnych strat materiałowych (papier) i finansowych oraz oszczędzania siły roboczej. W istocie jednak podstawowym celem cenzury prewencyjnej była ideologiczna kontrola zarówno treści, jak i formy utworów, co możemy uznać za pierwsze próby stworzenia nowego kanonu tekstów dla nadchodzących nowych czasów i nowego czytelnika. Doprowadziło to do kolejnych protestów Związku Pisarzy, gdyż cenзорzy polityczni uzurpując sobie prawo do bycia krytykami literackimi i historykami literatury w jednym, wstrzymywali druk utworów literackich, argumentując to ich „nieodpowiednim nastrojem” lub działaniem tekstów i twórców na szkodę władzy socjalistycznej²³. I choć w konkluzji kolejnego listu skierowanego przez Związek Pisarzy do Anatolija Łunaczarskiego padają słowa o konieczności powstrzymania samowoli i kaprysów cenzury:

(...) надо ввести цензуру в ее естественные рамки. Правительство должно точно очертить сферу ее деятельности и методы ее проявления. Оно должно поставить предел ее капризам и произволу. Цензура должна быть политическим сторожем у ворот литературы, а не хозяином в ее доме²⁴,

to nie przyniosły one rezultatów.

Obowiązki pierwotnej cenzury wojskowej dość szybko, bo już w czerwcu 1922 roku, przejął Główny Urząd do Spraw Literatury i Wydawnictw, czyli Gławlit. I choć w jego nazwie nie pojawia się słowo „cenzura”, to w istocie instytucja ta została do tego celu powołana i była od tej pory organem cenzury totalnej: wojskowej, politycznej, ideologicznej i obyczajowej. Jak zauważa Andrzej Dróżdż: „wcześniejsze działania cenzury nie posiadały charakteru proceduralnego. Głównym zadaniem Gławlitu była ochrona interesów pisarzy, wydawców i księgarzy, ale stał się on instytucją

nieliczne prywatne wydawnictwa i drukarnie, które Związek próbował reaktywować i utrzymać z myślą o swoich autorach, zostały decyzją władz zamknięte, a papier oraz nakłady już wydrukowanych książek skonfiskowane. Por.: *Цензура в Советском Союзе...*, s. 16-17.

²³ Wykaz takich kuriozalnych cenzorskich interwencji możemy znaleźć chociażby w liście Związku Pisarzy skierowanym w 1921 roku do Łunaczarskiego: Patrz w: *Цензура в Советском Союзе...*, s. 22-25.

²⁴ *Цензура в Советском Союзе...*, s. 25.

cenzury prewencyjnej i represyjnej”²⁵. Urząd cenzurował także informacje, które dotyczyły jego działalności. W jednym z cyrkularzy Gławlit upominał „запрещается публиковать сведения о [...] существовании разных видов цензуры”²⁶. Treść innego dokumentu²⁷ legitymizującego działania urzędu głosiła, że cenzurze nie podlegają jedynie wydawnictwa partyjne, natomiast wszelkie inne publikacje mają być przedkładane do wcześniejszej akceptacji organom cenzury, a dokładniej Wydziałowi Politycznemu przy Gosizdacie. Gławlit mógł więc nawet w skrajnych przypadkach w dowolnym momencie zamknąć wydawnictwo czy drukarnię i oddać jego pracowników pod sąd. Obowiązkiem Gławlitu i jego regionalnych oddziałów była także walka z „podziemnymi” wydawnictwami. W 1922 roku wszelkie wydawnictwa poddane zostały odgórnjej lustracji²⁸: regionalne oddziały Gławlitu miały sprawdzić, przez kogo finansowane są istniejące wydawnictwa, czy w skład redakcji nie wchodzi osoby „podejrzane politycznie” i czy nie mają kontaktów z zachodnimi wydawnictwami. Chodziło zatem o to, by nie tylko ukrócić kontakty literackie z zagranicą, ale i uniemożliwić jakikolwiek wpływ Zachodu na kulturę radziecką. Dlatego też decyzjom Gławlitu podlegało także pojawianie się na terytorium ZSRR książek wydawanych poza jego granicami w języku rosyjskim. Dodatkowo po roku 1923 cenzura nie dopuszczała także do druku książek pisanych wg zasad starej²⁹ ortografii, nie akceptowała też w obiegu czytelnictwa obecności „starych”, a więc drukowanych przed 1917 rokiem, książek. Po części, był to wybieg stosowany po to, by móc usunąć wszelką „burżuazyjną”, przedrewolucyjną literaturę. Dla bezrefleksyjnie działających pracowników cenzury nie miało więc znaczenia, czy rugują z obiegu powieść o losach inteligencji na przełomie wieków, czy też może zbiór zadań z geometrii. Tak samo gorliwie została więc ocenzurowana przedmowa do atlasu anatomicznego („предисловие не годится для русской действительности”³⁰), jak i powieść Marka Twaina *Książę i żebrak* – zabroniona z uwagi na apologię władzy królewskiej³¹.

²⁵ A. Drózdź, *Zapomniany bibliocyd. Szkice o ludziach i książkach w czasach stalinizmu*, Kraków 2017, s. 46-47.

²⁶ Tamże, s. 119. Por. także: L. Vladimirov, *Glavlit: How The Soviet Censor Works*, „Index on Censorship” 1972, vol. 1, nr 3/4, p. 39.

²⁷ *Положение о Главлите*, [в:] *Цензура в Советском Союзе...*, s. 32-33.

²⁸ *Цензура в Советском Союзе...*, s. 37.

²⁹ Reforma z roku 1918 polegała na uproszczeniu zasad pisowni i ortografii: wykreśleniu z alfabetu podwójnych liter oznaczających te same głoski, wykreśleniu od dawna nieużywanych liter będących pozostałością po „greckich korzeniach” cyrylicy, rezygnacji z tzw. „twardego znaku” występującego na końcu wyrazów kończących się spółgłoską. Reforma postulowana była już od dawna, jej opracowaniem zajmowali się językoznawcy i specjaliści z Akademii Nauk. Pechowym dla reformy okazał się jednak czas jej wdrożenia, czyli pierwsze miesiące panowania nowej władzy bolszewickiej, co wielu jej (władzy) przeciwnikom dało asumpt do traktowania reformy jako zamachu bolszewików na inteligencję.

³⁰ *Цензура в Советском Союзе...*, s. 70.

³¹ Tamże, s. 71.

Cenzura dopuszczała więc do druku teksty prawomyślne oraz tworzyła spisy „ksiąg zakazanych”³². Tego rodzaju listy były więc klasycznym przykładem cenzury prewencyjnej, która miała za zadanie skontrolować tekst przed ewentualną publikacją. Drukarnie czy wydawnictwa zmuszone były w tym czasie do wcześniejszego występowania o zgodę na druk każdego tekstu – czy to utworu literackiego, czy mapy. W myśl tych zasad np. w roku 1922 Gławlit skarcił nawet państwowe oficjalne wydawnictwo Gosizdat za publikację opowiadań Arthura Conan Doyle’a³³ z nazbyt krzykliwą („sensacyjno-bulwarową”) okładką i nakazał w przyszłości drukować te utwory jedynie z tytułem i nazwiskiem autora na okładce.

Pracownicy organów cenzury mieli więc ręce pełne roboty. Wydział polityczny w Gosizdacie, czyli w oficjalnym państwowym wydawnictwie książkowym, skarżył się w 1921 roku na brak dostatecznie zideologizowanego składu redakcji wydawnictwa, która mogłaby choć częściowo przejąć obowiązki cenzury³⁴. Z czasem więc w kolejnych latach dążono do tego, aby kompetencje cenzury przejęły nie tylko redakcje i wydawnictwa, lecz nawet... sami autorzy. Ideałem byłaby więc dla władzy i cenzury sytuacja, w której nie jest potrzebna zewnętrzna cenzura jako taka, gdyż autor z góry doskonale wie, o czym pisać i czego składać do druku nie należy, a więc gdy w ramach autocenzury zapobiegawczo i świadomie „wyklucza ze swojego dzieła określone treści, aby nie stało się ono obiektem działania cenzury zinstytucjonalizowanej lub spontanicznej”³⁵. Natomiast sami twórcy literatury krytykowali działalność Gosizdatu oraz organów cenzury, które dość zaskakująco ich zdaniem oraz samozwańczo przejęły także funkcję historyków i krytyków literatury i nie dopuszczały do druku tekstów z uwagi niewłaściwy, według cenzorów, „nastrój” czy też brak podobieństwa tekstów do podobnego typu wypowiedzi publikowanych wcześniej w prawomyślnych periodykach³⁶.

³² Współcześnie taki zbiorczy wykaz ksiąg zebrał po wielu latach pracy Arlen Blyum. W książce pt. *Запрещенные книги русских писателей и литературоведов. 1917-1991: Индекс советской цензуры с комментариями* zostały przez niego zebrane i udokumentowane informacje o 1233 książkach, które pierwotnie pozytywnie przeszły przez wszystkie procesy cenzorskiej redakcji i edycji – by potem zostać zniszczone. Jest to zaledwie wierzchołek góry lodowej, gdyż z przeprowadzonych przez autora ustaleń oraz jego bardzo ostrożnych szacunków wynika, że kompletny wykaz liczyłby ponad 100 000 tytułów: „Как свидетельствуют сохранившиеся каталоги Отделов специальных фондов крупнейших библиотек, получившие затем обиходное название «спецхранов», главлитовские списки, а также циркуляры, приказы и архивные документы, число только русских изданий, прошедших официальную советскую цензуру и впоследствии уничтоженных, превышает, по нашим подсчетам, 100 тысяч названий”. Patrz: A. Блюм, *Запрещенные книги русских писателей и литературоведов. 1917-1991: Индекс советской цензуры с комментариями*, Санкт-Петербург 2003, s. 6.

³³ *Цензура в Советском Союзе...*, s. 34.

³⁴ Tamże, s. 20-21.

³⁵ *Słownik pojęć i tekstów kultury*, red. E. Szczęsna, Warszawa 2002, s. 34.

³⁶ Kierując się takim kryterium jeden z cenzorów wstrzymał publikację recenzji książki o carze Borysie Godunowie, ponieważ nie była ona podobna do znanej mu już wcześniej recenzji wydrukowanej w czasopiśmie „Prasa i Rewolucja” („Печать и революция”).

Wszystkie wspomniane dotychczas sposoby funkcjonowania cenzury i oficjalnych wydawnictw, a także wprowadzenie dekretu o oddzieleniu państwa od Cerkwi oraz szkoły od Cerkwi (1918), czy też dekretu o walce z analfabetyzmem³⁷ (1919), były elementem ówczesnej tzw. „rewolucji kulturalnej”, której podstawowym celem była przebudowa życia społecznego mieszkańców w duchu nowego socjalistycznego porządku. Władzom zależało więc na stworzeniu i ukształtowaniu nowego obywatela według swoich potrzeb i zasad. Obywatele samodzielnie i twórczo myślący, inteligencja, nie byli państwu potrzebni. Swoistym przykładem pokazu sił władzy była akcja zainicjowana przez Lenina w roku 1922. Wówczas zostało wydalonych³⁸ z Rosji jako aktywnie działający „element kontrewolucyjny” 160 przedstawicieli inteligencji: filozofów, myślicieli, profesorów, lekarzy, naukowców, twórców, w tym np. założycieli wspomnianego tu już Związku Pisarzy. Ten pokazowy „akt humanitarny” miał także swe kontynuacje w kolejnych rejsach z Odessy, Sewastopola czy też specjalnych kursach pociągów z Moskwy. Było to dość wyraźne ostrzeżenie skierowane pod adresem pozostałych przedstawicieli rosyjskiej inteligencji – tym będzie skutkować brak współpracy z władzą i próby krytykowania jej oraz nowego ustroju. Nie była to jednorazowa aktywność Lenina. W późniejszym liście do Feliksa Dzierżyńskiego (maj 1922) nakazywał on nadal odszukiwać i wysyłać za granicę podobnych przedstawicieli „staroreżimowej inteligencji”³⁹.

Jednym z zadań organów wykonujących założenia rewolucji kulturalnej było nie tylko nadzorowanie bieżącej produkcji wydawniczej (cenzura prewencyjna), ale także kontrola zasobów istniejących bibliotek (cenzura represyjna). Likwidacji podlegały więc np. książki z zakresu psychologii, filozofii i etyki, które były pisane w duchu wrogim dla socjalizmu i materializmu dialektycznego. Do lokalnych przedstawicieli władz trafiały spisy książek podlegających likwidacji. Obejmowały one: opowieści folklorystyczne, literaturę emigracyjną, powieści przygodowe autorów zagranicznych i in. Przykładowo, wydana w roku 1923 instrukcja dotycząca kontroli zasobu wszystkich rosyjskich bibliotek została stworzona w celu oczyszczenia ich z literatury szkodliwej i przestarzałej (przedrewolucyjnej). Zgodnie z nakazem, zbiory biblioteczne miały zostać podzielone na dwie części: książek dopuszczonych do czytania⁴⁰ oraz tych „nieaktualnych”. Wycofane miały więc zostać: bibliografie, książki historyczne,

³⁷ Dekretem dotyczącym walki z analfabetyzmem objęta była niepiśmienna część społeczeństwa w wieku od 8 do 50 lat. Był to na początku XX wieku dość znaczny odsetek ludności, gdyż według danych ze spisu powszechnego z 1897 r. piśmiennych było 21,1% społeczeństwa ZSRR (43,3% mieszkańców miast i 17,4% mieszkańców wsi). Por.: A. Dróżdż, *Zapomniane bibliocydy...*, s. 43.

³⁸ Ponieważ intelektualiści zostali wydalen z Petersburga do podówczas niemieckiego Szczecina drogą morską, akcja ta jest określana mianem „statku filozofów” („философский пароход”). Osoby wygnane z kraju były pozbawiane obywatelstwa, a ich majątek podlegał konfiskacie.

³⁹ *Цензура в Советском Союзе...*, s. 17.

⁴⁰ Księgozbiór, który pozostawał w bibliotece, także podlegał swoistym regulacjom. Każda biblioteka posiadała tzw. „спецхран” (отдел специального хранения), czyli dział specjalny, w którym przechowywane były książki udostępniane za specjalną zgodą i pod kontrolą jedynie bardzo ograniczonej grupie odbiorców.

encyklopedie, stare wydawnictwa o tematyce społeczno-politycznej (które zawierają myśli liberalne, monarchistyczne, radykalne itp.), przedrewolucyjne czasopisma i kalendarze, książki o charakterze religijnym („отдел религии должен содержать только антирелигиозную и противоцерковную литературу”⁴¹). Z półek miała zniknąć beletrystyka głosząca brak wiary w rewolucję i propagująca społeczny pesymizm (np. *Diaboliada* Michaiła Bułhakowa), książki uznawane za wrogie ideologicznie i nieaktualne (np. przekłady utworów Marcela Prousta). Dołączony do instrukcji spis utworów (liczący 1200 pozycji!) miał jedynie charakter pomocniczy, bibliotekarze mieli więc w wielu wypadkach całkowicie wolną rękę. Stąd też i z niektórych bibliotek zniknęły dzięki ich nadgorliwości nawet dzieła Nikołaja Gogola, Lwa Tołstoja czy Fiodora Dostojewskiego, a więc autorów poprzedniego stulecia. Szacuje się, że dzięki tym wytycznym w latach dwudziestych XX w. z zasobów bibliotecznych usunięto ponad połowę dostępnego wówczas księgozbioru.

Jak już kilkakrotnie tu sygnalizowałam: kontroli podlegała nie tylko rodzima twórczość, ale także literatura przekładowa. W przypadku publikacji tekstu tłumaczonego wprowadzono obowiązek wskazania w danej edycji nie tylko nazwiska tłumacza, ale i redaktora tłumaczonego tekstu. Miało to w przyszłości ułatwić wyciąganie konsekwencji w stosunku do osób odpowiedzialnych za zły przekład. Co więcej, za zły przekład można było trafić nawet pod sąd („за плохой перевод ответственные за это лица в издательствах и переводчики привлекаются к суду, как за любую другую порчу работы”⁴²). Przy czym, jak można się domyślać, przekład mógł być zły nie tyle z uwagi na fatalną jakość pracy tłumacza, ile na tematykę czy zawartość ideologiczną tekstu. Hasło „ideologizacji” było w tych czasach dość często wytrychem, dzięki któremu można było ocenić (chwaląc lub potępiając) dowolną publikację i w konsekwencji – pozwolić na jej druk, lub zakazać go na dziesięciolecie⁴³.

Do jaskrawych opisów przypadków mówiących o tym, jak bezwzględnie, ale i zarazem kuriozalnie działała podówczas cenzura w jej represyjnym wydaniu, należy protokół z posiedzenia oddziału prasy północno-zachodniego biura CK WKP(b), które odbyło się w październiku 1926 roku. Poddano w nim krytyce literaturę dziecięcą drukowaną przez leningradzkie wydawnictwa. Piętnowano np. Aleksieja Czapygina za adresowanie swych utworów do dzieci inteligentkich, a nie robotniczo-chłopskich, ponieważ w jednym z jego utworów pojawia się porównanie nieba do jedwabnej sukni mamy⁴⁴, a przecież,

⁴¹ Из руководящего каталога по изъятию всех видов литературы из библиотек, читален и книжного рынка, [в:] *Цензура в Советском Союзе...*, с. 73.

⁴² Cytat pochodzi z jednego z postanowień wydanego w lutym 1920 r. przez Oddział Prasy przy Piotrogrodzkiej Radzie. Patrz: *Цензура в Советском Союзе...*, с. 10.

⁴³ Przypadki takiego właśnie zideologizowanego spojrzenia i oceny tekstów opisuje m. in. w swym artykule Michael S. Fox. Por.: M. S. Fox, *Glavlit, censorship and the problem of party policy in cultural affairs, 1922-28*, „Soviet Studies” 1992, vol. 44, № 6, p. 1045-1068.

⁴⁴ Stosowny fragment protokołu głosi „очевидно, что пущенный для усиления эффекта образ «мамино шелковое платье» не рассчитан на ребенка из крестьянской семьи”. Por.: *Цензура в Советском Союзе...*, с. 107.

jak wskazywano w protokole, matki-robotnice nie noszą jedwabnych sukien (sic!). Za nieprawomyślne zostały uznane także wiersze dla dzieci takich klasyków literatury rosyjskiej jak Samuil Marszak czy Korniej Czukowski. Tłumaczono te decyzje tym, że dziecięcy czytelnik nie rozumie ironii, zantropomorfizowane przedmioty traktuje dosłownie itp. Czukowski był później wielokrotnie poddawany publicznej krytyce za swe utwory dla dzieci. Za politycznie szkodliwą i niepedagogiczną uznano jego bajkę *Psie królestwo* (*Собачье царство*), napisaną jeszcze przed rewolucją (w 1912 roku) i pechowo dla niej wznowioną później w czasach dynamicznie działającej cenzury. W owej bajce dzieci dręczące psa trafiają do tytułowego psiego królestwa, gdzie za okrucieństwo są przykładnie ukarane przez psiego króla, zaś po powrocie do domu winowajcy stają się grzecznymi dziećmi szanującymi zwierzęta⁴⁵. Bajkę uznano za apologię władzy królewskiej, nieakceptowalnej dla funkcjonariuszy ówczesnego reżimu. Nakład książki został skonfiskowany, a bajka wycofana zarówno ze sprzedaży, jak i z zasobów bibliotecznych. Była zakazana przez cenzurę aż do czasów pierestrojki. Podobnie do rodzimej bajki Czukowskiego oceniono tłumaczenie książki Janusza Korczaka *Król Maciuś Pierwszy*. Została ona uznana za niedopuszczalną z punktu widzenia ideologicznego, ponieważ jest opowieścią o „dobrym królu”⁴⁶. A zatem także literatura obca, tłumaczona, za analogiczne „przewinienia” była rugowana z obiegu na równi z literaturą rosyjską i radziecką. Co więcej: nawet gdy same utwory jako takie nie budziły niepokoju cenzury, ale miały być drukowane w innym niż propaństwowe wydawnictwo – mogły nie uzyskać zgody na druk. Argumentacja władz była wtedy dość zaskakująca: zysk ze sprzedaży książki zasila „nieprawomyślne” wydawnictwo, które będąc wrogiem państwu, może ów zysk w przyszłości przeznaczać na antyradziecką działalność. Z tych samych przyczyn wydano w 1927 roku zakaz wwożenia do ZSRR książek drukowanych za granicą oraz zakaz publikowania bez zgody Gławlitu w radzieckich wydawnictwach książek pisarzy emigracyjnych⁴⁷. Wspomniany tu „import” i „eksport”, który podlegał kontroli, dotyczył nie tylko literatury, ale także płyt gramofonowych, klisz filmowych, flag, map, rzeźb, rękopisów, dokumentów, obrazów, pocztówek, nut i in. Oczywiście ten „zakaz importu” w latach późniejszych nie dotyczył zrabowanych przez Związek Radziecki po 1945 roku kolekcji europejskiej literatury i sztuki muzealnej masowo przywożonych do ZSRR⁴⁸.

⁴⁵ *Цензура в Советском Союзе...*, s. 340-341.

⁴⁶ Tamże, s. 108.

⁴⁷ Stosowny zakaz brzmiał: „Предлагается не разрешать к изданию сочинений писателей-эмигрантов без предварительного согласования с Главлитом”. Patrz: *Цензура в Советском Союзе...*, s. 126.

⁴⁸ Trudno oczywiście określić rozmiar tego przedsięwzięcia, ale wiadomo np. iż Komitet Centralny został poproszony o podstawienie 85 wagonów, by przewieźć do Rosji dzieła ukryte przez Niemców w kopalniach pod Magdeburgiem i Lipskiem. Zamówienie to nie było raczej jednorazowe, gdyż w listopadzie 1945 roku raportowano, iż pracująca na terytorium Niemiec od maja 1945 roku grupa 54 bibliotekarzy i muzealników zgromadziła już 160 wagonów z cennymi kolekcjami: *Цензура в Советском Союзе...*, s. 327-329. Skala tych „przejęć” była ogromna. Jak odnotował bowiem w 1950 roku pełnomocnik Rady Ministrów ZSRR do spraw ochrony tajemnic wojskowych i państwowych, wyrwykwa kontrola

Jeżeli nie było wystarczających przesłanek do tego, by zakazać druku książki, która nie spotkała się z aprobatą cenzorów, Gławlit (jak wskazano w jednym z jego tajnych cyrkularzy) ograniczał jej nakład do 2.000 egzemplarzy. W przyszłości zaś tak niski nakład był wyraźnym sygnałem dla kolejnych edytorów, by nie wyrażać zgody na powtórny druk książek, których nakład podlegał ograniczeniom: wszak niewielki nakład jest wskaźnikiem złej jakości książki, co uzasadnia konieczność ograniczenia publikacji do jednego wydania⁴⁹. Sytuacje tego typu komentował w późniejszym czasie Michaił Heller, konstatując „w ZSRR nie nakłady zależą od gustów czytelników, lecz gusty od nakładów”⁵⁰. Tym sposobem państwo zyskiwało nowe narzędzie do wpływania nie tylko na literaturę i pisarzy, lecz także na gusty literackie czytelników.

Z czasem cenzura stawiała się mniej „radikalna” i zamiast wykluczać całe książki czy periodyki literackie ze zbiorów bibliotecznych ograniczała się jedynie do ich „poprawiania”. Stosowne polecenia były kierowane do bibliotek i miały polegać na fizycznym wycinaniu z egzemplarzy książek przedmów, poszczególnych artykułów, rozdziałów czy też zdjęć wrogów ludu. Według wskazanych zasad „poprawiono” więc np. dramaty i komedie Arystofanesa, Powieść *Robinson Crusoe* Daniela Defoe, utwory Michaiła Lermontowa, Władimira Majakowskiego czy Borisa Pilniaka. Twórczość tego ostatniego może znakomicie posłużyć za przykład tego, jak funkcjonowały cenzorskie nożyce. W maju 1926 roku Gławlit podejmuje decyzję o zakazie drukowania utworów Pilniaka, jako bezpośrednią konsekwencję wcześniejszej publikacji jego utworu *Opowieść niezgaszonego księżycy* (*Повесть непогашенной луны*). Motywem opowiadania była śmierć partyjnego działacza na szpitalnym stole operacyjnym – widziano tu podobieństwo do okoliczności śmierci Michaiła Frunze (wojskowego dowódcy i działacza bolszewickiego) w 1925 roku, do której przyczynili się ponoć Lew Trocki i Stalin. Utwór ukazał się w czasopiśmie „Nowyj Mir” („Новый мир”) jednak dzięki czujnym funkcjonariuszom cenzury po dwóch dniach od publikacji cały nakład został skonfiskowany, zaś „poprawione” czasopismo wydrukowane ponownie. W kolejnym czerwcowym numerze miesięcznika, co może ocierać się o absurd, redakcja, nazywając tę wcześniejszą publikację oczywistym i poważnym błędem („явная и грубая ошибка”), przeprosza czytelników za wydrukowanie opowiadania Pilniaka, którego *de facto* czytelnicy nie mogli przeczytać, gdyż legalnie w druku nie zaistniało⁵¹.

przeprowadzona w popularnej „Inostrance” («Иностранка» – Всесоюзная государственная библиотека иностранной литературы) wykazała, że od zakończenia wojny bibliotece udało się zinventaryzować jedynie 45.000 książek, zaś ponad 200.000 wciąż pozostawało nieopracowane (*Цензура в Советском Союзе...*, s. 333).

⁴⁹ *Цензура в Советском Союзе...*, s. 127.

⁵⁰ M. Heller, *Maszyna i śrubki...*, s. 219.

⁵¹ Zanim czasopismo zostało zarekwirowane i wycofane, nieświadomi niczego czytelnicy zdążyli część „nieprawomyślnych” egzemplarzy kupić i przechować, gdyż do dnia dzisiejszego zachowały się, choć raczej jako bibliofilskie białe kruki, nie tylko drugie (poprawione), ale i pierwsze wycofane wydanie numeru 5/1926 czasopisma „Nowyj mir”. Są wyjątkową pamiątką z przeszłości i dowodem absurdałności systemu kontroli literatury w ZSRR.

Tytuł dzieła miał zostać także z polecenia władz wykreślony z biogramów autora. Jego oficjalna publikacja miała miejsce dopiero w roku 1987⁵².

Opisywane tu sytuacje, obejmujące zaledwie początek lat aktywności radzieckiej cenzury, jak w soczewce pokazują dążenia władz ZSRR ukierunkowane na likwidację wolności słowa oraz ukrócenie swobody twórczej autorów. Zamykanie wydawnictw, kontrola źródeł ich finansowania, walka z „podziemiem” wydawniczym, sterowanie nakładami książek i przydziałem papieru, kontrola bibliotek i weryfikacja ich zasobów (usuwanie książek z księgozbiorów), obowiązek przedkładania tekstów do wglądu przed ich publikacją, sterowanie nakładami książek – wszystkie te działania podejmowane przez organy cenzury w ZSRR doprowadziły do degradacji literatury oraz zmarginalizowania roli twórcy w społeczeństwie. Obawa przed karą w postaci zakazu druku, nagonki w partyjnej prasie, utraty mieszkania, pracy albo szansy na zarobek, wykluczenia ze Związku Pisarzy czy innych represji powodowała wycofywanie się z życia literackiego wielu autorów (co możemy uznać za skrajny przejaw autocenzury). W mniej ekstremalnych przypadkach twórcy zmuszani byli do kompromisów i konformizmu wobec władz. Jak stwierdza Arlen Blyum, radziecka polityka bibliocydu znacząco obniżyła kondycję intelektualną i duchową społeczeństwa⁵³, a efekt „śnieżnej kuli”, wywołany kolejnymi opresyjnymi działaniami władz, obserwowany był bardzo długo w środowisku literackim. Dziś przed badaczami stoi niełatwe zadanie bycia swoistymi „rekonstruktorami pamięci”. Bez ich pracy (polegającej na ocalaniu dokumentów i utrwalania wspomnień tych lat) współcześni odbiorcy pozostaną nieświadomi, w jaki sposób działała sowiecka cenzura, a co za tym idzie – prawidłowe interpretowanie literatury rosyjskiej XX wieku nie będzie możliwe. Cenzura, będąc jednym z konstytutywnych mechanizmów systemu władzy, niszczyła bowiem ciągłość tradycji kulturowej, deformowała literaturę, kulturę i język, normalizowała wykluczenia i przemoc wobec twórców, niszczyła lub marginalizowała kariery poszczególnych autorów. Jej działalność zarówno na poziomie jednostkowym (pisarze) i systemowym (literatura) doprowadziła do zubożenia literatury oraz powstania trwałych strat w pamięci kulturowej.

References

- Eimermacher K., *Vstupitel'noe slovo*, [v:] *Tsenzura v Sovetskom Soyuze 1917-1991. Dokumenty*, sost. A. Blyum, Moskva 2004.
- Blyum A., *Zensur in der UdSSR*, T. 2: *Archivdokumente 1917-1991*, Bochum 1999.
- Blyum A., *Ot neolita do Glavlita*, Sankt-Peterburg 2009.
- Blyum A., *Ot sostavitelya*, [v:] *Tsenzura v Sovetskom Soyuze 1917-1991. Dokumenty*, sost. A. Blyum, Moskva 2004.
- Blyum A., *Zapreshchennyye knigi russkikh pisateley i literaturovedov. 1917-1991: Indeks sovetskoy tsenzury s kommentariyami*, Sankt-Peterburg 2003.
- Chukovskaya L., *Zapiski ob Anne Akhmatovoy 1952-1962*, t. II, Moskva 1997.

⁵² A. Блюм, *Запрещенные книги...*, с. 283.

⁵³ Тамże, s. 28.

- Drózd A., *Zapomniany bibliocyd. Szkice o ludziach i książkach w czasach stalinizmu*, Kraków 2017.
- Fox M. S., *Glavlit, censorship and the problem of party policy in cultural affairs, 1922-28*, „Soviet Studies” 1992, vol. 44, № 6.
- Goban-Klas T., *Literacki Gulag. Głavlit, czyli najwyższe studium cenzury*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 1, red. J. Kostecki, A. Brodzka, Warszawa 1992.
- Goryayeva T., *Politicheskaya tsenzura v SSSR. 1917-1991 gg.*, Moskwa 2009.
- Heller M., *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Warszawa 1989.
- Mucha B., *Dzieje cenzury w Rosji*, Łódź 1994.
- Słownik pojęć i tekstów kultury*, red. E. Szczęsna, Warszawa 2002.
- Vladimirov L., *Glavlit: How the Soviet Censor Works*, „Index on Censorship” 1972, vol. 1, nr 3/4.
- Wielki słownik języka polskiego*, red. nauk. Żmigrodzki P., [w:] <https://wsjp.pl/>.
- Volovnikov V., *Ot redaktora, [v:] Tsenzura v Sovetskom Soyuze 1917-1991. Dokumenty*, sost. A. Blyum, Moskwa 2004.

NOTA O AUTORCE

Magdalena Ochniak – doktor, adiunkt w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. **Publikacje: monografia:** *Słowa-klucze w twórczości Andrieja Platonowa (aspekt interpretacyjny i translologiczny)*, Kraków 2013. **Wybrane artykuły:** *Текст перевода и структура аудитории*, [w:] *Динамическая структура текста*, red. M. Lotman, T. Kuzovkina, E. Pilarczyk, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2019, s. 191-201; *Dekonstrukcja ‘nie-miejsca’ w „Żółtej Strzale” Wiktora Pielewina*, [w:] *Topografie podróży (Perspektywy Ponowoczesności t. 10)*, red. A. Całek, Wrocław: Ośrodek Badawczy Facta Ficta 2020, s. 271-282; *Narracja diadyczna (drugosobowa) w „Ontologii dzieciństwa” Wiktora Pielewina*, „Slavia Orientalis” 2022, nr 3, s. 527-543; *Okno jako przestrzeń liminalna („Samotnik i Sześciopalczy” Wiktora Pielewina)*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Rossica” 2022, nr 15, s. 177-187; *Podróż jako obraz metageograficzny: wybrane eseje Dmitrija Zamiatina*, „Przegląd Rusycystyczny” 2023, nr. 4, s. 114-127.

ORCID: 0000-0001-6607-3067

Email: magdalena.ochniak@uj.edu.pl